

ТВОРЧИСТЬ КОРНЕЛІЯ ТАЦИТА У ДОСЛІДЖЕННЯХ М.П. ДРАГОМАНОВА

Розглянуто особливості дослідження та рецепції творчості Корнелія Тацита в антикознавчих студіях М.П. Драгоманова. Зроблено висновок, що наукові праці Драгоманова відповідали рівню розвитку європейської історіографії античності другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: антикознавство, історіографія, Римська імперія, М.П. Драгоманов, Корнелій Тацит

Одним із наріжних каменів творчої діяльності М.П. Драгоманова був європоцентризм, на що звертали увагу багато дослідників його творчості [1; 2, 47; 3]. Сприйняття української історії та культури як невід’ємної частини європейської спільноти сформувалося у Драгоманова ще на початку його наукової діяльності. Цьому сприяли знайомство з працями західноєвропейських істориків і мислителів під час навчання в гімназії та університеті, вплив талановитих педагогів К.Й. Полевича, О.І. Строніна, В.Я. Шульгіна, глибоке вивчення латинської, давньогрецької, французької, німецької та інших іноземних мов, раннє зацікавлення античною спадщиною. Останній чинник відіграв особливо важливу роль у становленні Драгоманова як науковця та формуванні його історико-філософських і суспільно-політичних поглядів, адже професійному вивченню історії стародавнього світу він присвятив понад 10 років свого життя. Важливу роль антикознавчих студій у науковій спадщині М.П. Драгоманова відзначали дослідники його творчості В.В. Ставнюк, Х. Слюсаренко, Ф. Мозлі [2, 47, 52; 3, 2; 4, 254].

Аналіз антикознавчої спадщини М. Драгоманова доцільно здійснювати у декілька етапів: 1) вивчення вченим конкретних питань римської історії, давньогрецької та латинської історіографії і суспільно-політичної думки, рецепції античності, зокрема Римської імперії, в європейській історико-філософській традиції від латинських авторів до середини ХІХ ст., його оцінки праць західноєвропейських і російських антикознавців ХІХ ст.; 2) визначення ролі й місця антикознавчих студій у творчому доробку Драгоманова як історика, рецепції античної цивілізації у працях вченого зі всесвітньої, української історії та історіографії; 3) аналіз бачення античності у фольклористичних, літературознавчих, публіцистичних працях, в історико-філософських і суспільно-політичних поглядах Драгоманова; 4) з’ясування значення спадщини вченого в історії українського, російського та європейського антикознавства. Окремі аспекти означеної проблематики розглянуті у статтях В.В. Ставнюка, Х. Слюсаренка, О.М. Петречка [2; 4; 5], а також частково висвітлені у більш загальних драгоманознавчих та антикознавчих працях російських і українських дослідників.

Відправною точкою основних робіт Драгоманова з римської історії було критичне дослідження творчості римського історика Корнелія Тацита. Аналіз і рецепція тацитовської спадщини в антикознавчих студіях М.П. Драгоманова не були предметом спеціального вивчення історіографів, хоча окремі аспекти теми науковцями розглянуті. В історіографії проблеми можна виділити дослідження з історії російського антикознавства, праці російських вчених із тацитології та історії раннього принципату, дослідження українськими істориками антикознавчої спадщини М.П. Драгоманова.

У драгоманознавчих розвідках антикознавчій спадщині видатного вченого приділяється незначна увага. Зокрема, такі дослідники як Г.В. Вернадський, Р.С. Міщук, В.Л. Лукеренко обмежувалися окремими згадками про тацитологічні праці Драгоманова [6, 179; 7, 609; 8, 16], дещо повніше магістерська дисертація вченого проаналізована у монографії Д. Заславського.

Автор дотримувався думки, що “книга Драгоманова представляє на сьогодні інтерес тією мірою, якою вона дає можливість міркувати про історико-філософські його погляди” [9, 41]. С.П. Стельмах, Р.Е. Метельський, В.В. Ставнюк, В.Й. Борисенко використовували антикознавчі праці для аналізу методологічних поглядів М.П. Драгоманова, не торкаючись безпосередньо питання про постать Тацита [2, 47–51; 10, 43; 11, 240–241; 12, 38–41].

Серед історіографів російського антикознавства до вивчення цієї проблеми зверталися В.П. Бузескул, М.А. Машкін та Е.Д. Фролов. В.П. Бузескул відзначав, що Драгоманов у своїх працях захищав Римську імперію та імператора Тиберія від критики Тацита [13, 223]. Е.Д. Фролов писав, що український вчений вважав необ’єктивною критику Тацитом римської імперії і звинувачував його прихильників у моралізаторстві й антиісторизмі [14, 214–215; 15, 138]. Найповніше проаналізував магістерську дисертацію Драгоманова М.А. Машкін, який позитивно оцінював її історіографічну складову, тоді як про погляди самого автора писав, що вони “менш значні й оригінальні, ніж критичний аналіз” [16, 317]. Серед дослідників історії раннього принципату на праці Драгоманова звернув увагу К.В. Вержбицький. Російський антикознавець високо оцінив антикознавчі студії українського вченого, вважаючи, що йому “вдалось значною мірою уникнути однобічних суджень та оцінок, настільки характерних для його західних колег” [17]. Не погоджуючись з позицією Драгоманова, автор віддає йому належне за прагнення до об’єктивності.

Праці Драгоманова отримали неоднозначну оцінку провідних російських дослідників життя і творчості Корнелія Тацита. Сучасник українського історика В.І. Модестов у магістерській дисертації “Тацит и его сочинения” писав, що висновки Драгоманова зводяться до написаного А. Тьєррі, Ч. Мерівелем та Г.Р. Зіверсом. Відомий дослідник римської історії та літератури звинуватив Драгоманова у плагіаті та відсутності наукових прийомів роботи з джерелами [18, 204]. Позиція В.І. Модестова мала великий вплив на російське антикознавство – з ним погоджувались відомі радянські історики І.М. Гревс та І.М. Тронський. Гревс вважав, що український дослідник захопився видимим демократизмом політики перших імператорів і тому заперечував Тациту [19, 182]. І.М. Тронський взагалі характеризує Драгоманова як апологета Римської імперії та критика Тацита [20, 247]. Варто відзначити, що вищевказані автори аналізували наукову спадщину Драгоманова в контексті історії російського антикознавства.

Уперше об’єктом спеціального дослідження антикознавчі студії М.П. Драгоманова стали у рецензіях В.І. Модестова та В.А. Більбасова на магістерську дисертацію історика [21; 22]. Рецензенти різко негативно оцінили працю. Щодо тацитологічних аспектів дисертації професор В.А. Більбасов відзначив неточні переклади праць римського історика, які спотворили розуміння автором творчості Тацита і стали однією з причин хибних висновків щодо історичного значення принципату. На думку Більбасова, вивчення праць Тацита у дисертанта характеризується непослідовністю оцінок, некритичним підходом до першоджерел, незнанням епіграфічних та археологічних джерел, що необхідні для адекватного розуміння римського класика. Рецензент підсумував свої висновки незгодою з основними положеннями дисертації та заявив, що “диспутант не в змозі буде виправдати чимось ту масу суперечностей, якими повний його твір” [22, 13]. В.І. Модестов вказував, що автор дисертації наводить хибну інформацію про Тацита і викривлено подає погляди на його творчість європейських істориків. За висновком рецензента, “праця, що ставиться так легко до джерел, ...позбавлена наукових прийомів, не може бути названою, на його думку, науковою працею” [22, 19].

Драгомановським студіям з римської історії була присвячена стаття Х. Слюсаренка. Перебуваючи в еміграції, автор мав можливість ознайомитись лише з магістерською дисертацією та спогадами вченого, тому у своїй розвідці він фактично переказує погляди на творчість Тацита за працями Драгоманова, не піддаючи їх критичному аналізу [4]. Сучасний український антикознавець О.М. Петrenchко погоджується з позицією Драгоманова щодо творчості римського історика, апелюючи до новітніх зарубіжних досліджень [5, 104]. Цікаві фактичні дані містить стаття Г.Д. Зленка “Магістерські екзамени Михайла Драгоманова” [23].

Загалом питання у науковій літературі висвітлено фрагментарно. У більшості праць дається загальна, часто навіть некритична або поверхова оцінка означеної проблеми. Враховуючи вищесказане, завданнями розвідки є з’ясувати особливості дослідження та

рецепції творчості Корнелія Тацита в антикознавчих студіях М.П. Драгоманова, визначити їхню роль у розвитку тацитології.

Найважливіші антикознавчі праці Михайла Драгоманова були присвячені різним питанням історії римської імперії та її рецепції у західноєвропейській культурній традиції. Характерною рисою драгомановських студій було критичне дослідження доробку античних авторів, серед якого центральне місце належало, безперечно, Корнелію Тациту, що його український вчений вважав ліпшим із римських істориків [24, 38]. Творчість Тацита не була основним предметом дослідження Драгоманова, її вивчення підпорядковувалося іншим завданням, передусім з'ясуванню значення римської імперії для загальнолюдського поступу. Однак вирішення цих завдань неможливе без всебічного неупередженого аналізу творчої спадщини Тацита, тому критичне осмислення його праць є основою дисертації *pro venia legendi* "Император Тиберий", магістерської дисертації "Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит", статті "О состоянии женщины в первый век римской империи" [24; 25; 26].

Загальна оцінка творчості Тацита у драгомановських дослідженнях тісно пов'язана з методологією історії, якої дотримувався вчений. З цього приводу він писав: "Такий чи інший погляд на історичні твори Тацита залежить від поглядів на такі складні явища, як перехід римської республіки в імперію та падіння стародавнього світу, а думки про ці явища своєю чергою залежать від цілої низки ідей політичних, соціальних, релігійних і національних, яких дотримується той чи інший історик" [25, 2]. Інтерпретація історико-філософських поглядів і методологічних підходів Михайла Драгоманова є одним із найдискусійніших питань сучасного драгоманознавства. Традиційна оцінка методології Драгоманова як суто позитивістської зазнає обґрунтованої критики з боку різних дослідників [11, 237; 12, 38; 27, 239–240; 28]. Не заглиблюючись у цю полеміку, варто виділити ті методологічні настанови, що безпосередньо впливали на тацитологічні студії вченого.

Головною метою історико-наукового пошуку вчений вважав "зображення і пояснення типових рис життя" [24, 108]. Дуже актуальними видаються слова Драгоманова про те, що оцінка будь-яких подій, явищ, особистостей минулого напряму залежить від поглядів дослідника [25, 2, 33–34; 29, 76]. Як історикуні уникнути тенденційних оцінок? Драгоманов писав, що запорукою цього є застосування методів точних наук; систематизація історичних фактів не за хронологічно-територіальною, а за логічною ознакою; виявлення і застосування законів розвитку суспільства; оцінка подій і явищ залежно від того, наскільки вони сприяли прогресу у тій чи іншій сфері. Історик закликав "віддати належне кожному часу і кожному устрою" [24, 112] і "ставитися виправдувально до найрізноманітніших історичних симпатій та антипатій, розуміти всілякі ідеали, що історично склались, але не створювати кумирів своїм переконанням" [26, 31].

Розглянуті погляди визначили ставлення дослідника до Римської імперії. Він підкреслював, що "складно вибрати момент більш зручний для тенденційної обробки, як римська доба, а особливо період римської імперії" [25, 33]. Деякі дослідники вважають Драгоманова апологетом Римської імперії [2, 53; 20, 247], хоча він прямо заперечував це у своїх працях [25, 413]. На нашу думку, погляди видатного вченого були дещо складнішими: виділення переважно позитивних явищ історії принципату в працях Драгоманова значною мірою зумовлено їхнім полемічним характером, спрямованим проти однобічно негативної оцінки Римської імперії у попередній історіографії. З іншого боку, історик відзначав, що "ані імперія, ні республіка не були благом і були однобічними, так як іншими і бути не могли" [24, 111].

Ставлення до творчості Тацита було тісно пов'язане з уявленнями Драгоманова про світогляд давніх народів і філософію історії античної історіографії. Зокрема, він вважав, що "давні передові люди, не маючи ідеї про прогрес, дивились особливо безрадісно на теперішнє й особливо ідеалізували минуле" [24, 109]. Характерними рисами латинської історіографії історик називав "упереджені ідеї, стародумство [консервативність. – В. Г.], виключно моралістичний і педагогічний погляд на історію і державу" [25, 65]. На основі таких поглядів він зробив висновок, що "жодна з історичних думок... римських письменників не повинна бути прийнята без найсуворішої перевірки" [25, 91].

Отже, методологічні погляди, ставлення до Римської імперії, античного світогляду та римської історіографії були тими ідейними засадами, на основі яких М.П. Драгоманов вивчав творчість Корнелія Тацита.

Дослідження Драгомановим тацитовських творів не було лише однобічною критикою, як можна зрозуміти з окремих висловлювань пізніших істориків. У зображенні римського історика вчений поєднував його характеристику як типового представника латинської історіографії із визнанням геніального художнього таланту цього автора. Він писав: “Тацит не тільки найталановитіший римський історик та один з кращих істориків давнини, але належить до числа найвизначніших європейських письменників загалом” [25, 1].

Відповідно до предмету своїх досліджень Драгоманов зосереджував увагу на критиці праць Корнелія Тацита, переважно “Анналів”, в яких описується римська історія у період правління Тиберія, Калігули, Клавдія і Нерона (14–68 рр. н. е.). Характеризуючи світогляд латинського автора, вчений вказував, що Тацит песимістично дивився на сучасну йому добу та ідеалізував давньоримські патріархальні традиції, які втілювалися для нього у республіканському минулому Риму або у звичаях сучасних історичу германських племен. Крім того, латинським історикам, зокрема й Тациту, були притаманні консерватизм, “націоналізм” (у значенні зневаги до культури та історії підкорених народів), ототожнення римської держави та її історії виключно з політичною діяльністю владних структур і панівних верств.

Історичний метод Тацита, за Драгомановим, відзначався “зовнішньо-юридичним” ставленням до подій, що описуються, їх умисною драматизацією, суб’єктивізмом, звинувачувальним пафосом, нерозумінням внутрішньої логіки подій та явищ, слабкістю аналізу. Тацит “дивиться з риторичної точки зору на завдання історика” [24, 37], поставивши собі за мету зберегти для нащадків благородні вчинки та засудити злочинні й аморальні дії. Ідеалізуючи минуле як час славних перемог, героїв, громадянських чеснот, Тацит вважав мирний час нецікавим для оповіді.

Драгоманов зробив дуже важливий висновок, що Корнелій Тацит, критикуючи історію принципату, не був ворогом імперії як такої. Так само як не був і послідовним республіканцем, адже “послідовні республіканські переконання є річ... нав’язана давнім римлянам новими письменниками, ніж існуюча у дійсності” [25, 56]. На тлі загальної негативної оцінки принципату римським класиком Драгоманов виділяє геніальну здогадку Тацита, що “не все було краще у наших попередників, дещо схвальне і гідне наслідування нащадків приніс і наш час” (Ann., III, 55) [24, 1]. Він вказує, що у працях видатного римлянина відображені й позитивні сторони життя в імперську добу, хоча дані про “чесних людей часів Цезарів” досить обмежені.

На відміну від деяких зарубіжних істориків, Драгоманов не вважав римського історика фальсифікатором або компліатором. Загалом викладаючи події згідно даних Тацита, Светонія і Діона Кассія, український вчений критикував не стільки достовірність описаних подій, скільки їхню оцінку латинськими авторами. У статті “О состоянии женщины в первый век римской империи” антикознавець заперечував твердження латинських авторів щодо моральної деградації римського суспільства у добу принципату. Позицію Тацита він пояснював моралізаторським підходом та ідеалізацією патріархальних порядків [26, 11, 33].

Аналізуючи тацитовську “Германію”, дослідник зробив висновок, що тацитовський опис життя і звичаїв германських племен не відповідав дійсності, бо був спричинений спільною для багатьох античних авторів ідеалізацією життя віддалених історичних або міфічних народів [25, 58; 29, 81].

Драгоманов вказував, що характеристика імператора Тиберія в “Анналах” містить багато суперечностей, пояснюючи це хибним поглядом римського історика на політичну систему принципату та нерозумінням психології історичних особистостей. Інтерпретація Тацитом окремих епізодів життя і правління Тиберія також викликала заперечення дослідника.

Антикознавець чітко розмежував історичну і літературну цінність тацитової творчості. Критикуючи Тацита як історика, який не зумів побачити прогресивні риси часу, що ним описаний, вчений віддавав йому належне як письменнику: “Сильний художній талант, ... надзвичайна сила висловлення, стиль і тон, такий рідкісний у римській літературі, що страждала риторикою й багатослів’ям, чесність почуттів, яку видно на кожному кроці” [25, 1].

Драгоманов відзначав величезний вплив Тацита на європейську історичну науку і культуру загалом, пояснюючи це в першу чергу його літературним талантом. Видатний український вчений вважав, що “те величезне значення, яке здобув він [Тацит. – В. Г.] у новітній час, здобуто ним ніби поза його волею: як мислитель-теоретик, він давній ритор і мораліст – резонер та й годі; як художник, він історик у справжньому сенсі слова” [24, 38].

Наукова значимість висновків М.П. Драгоманова залежить від коректності опрацювання ним першоджерел та історіографії проблеми. Натомість, як показано вище, на адресу автора лунали звинувачення у плагіаті та відсутності наукових прийомів. Це питання варто розглянути докладніше. Аналізуючи зауваження опонентів Драгоманова та загалом сучасну йому історіографію проблеми, можна зробити висновок, що найбільш імовірними джерелами для плагіату могли бути дослідження Г.Р. Зіверса, А. Штара, Ф. Лорана, А. Тьєррі та Ч. Мерівеля [30–34]. Український антикознавець стверджував, що не зміг ознайомитись із дослідженням Г.Р. Зіверса, а книгу А. Штара вважав занадто апологетичною [25, 391]. У магістерській дисертації Драгоманова працям А. Тьєррі та Ч. Мерівеля відведено значне місце. Вчений не тільки присвятив розбору цих досліджень окремий підрозділ, а й неодноразово посилався на вказаних авторів в інших місцях дисертації. Загальна концепція праць М.П. Драгоманова є самостійною, на що вказував і К.В. Вержбицький [17], тому говорити про їхній цілком плагіативний характер навряд чи слушно. Однак сам український історик під час захисту дисертації визнав, що окремі запозичення з книг Ч. Мерівеля й А. Тьєррі у його дослідженні не супроводжувались відповідними посиланнями [22, 18]. Також В.А. Більбасов вказував, що фактичні помилки у дисертації Драгоманова співпадають з неточностями у праці Ф. Лорана, на що дисертант не дав пояснення [22, 14]. Аналіз праць Драгоманова свідчить, що він досить добре знав сучасну йому історіографію, присвячену Тациту, хоча у відборі автором матеріалу простежується певна тенденційність.

Методи роботи дослідника з першоджерелами також не є досконалими. Рецензенти звинувачували Драгоманова у невідповідності цитат Тацита, викривленні змісту його праць. Справді, історик припускався значних неточностей. Наприклад, у дисертації "Імператор Тиберій" на стор. 9 замість посилання на *Ann.*, III, 23 потрібно було вказати *Ann.*, III, 53–54; на стор. 23 замість *Ann.*, IV, 48 має бути *Ann.*, IV, 37–38. Проте не всі закиди опонентів Драгоманова були досить обґрунтованими. Наприклад, В.А. Більбасов стверджував, що автор дисертації неправильно передав повідомлення Тацита про політику Нерона (*Ann.*, XIII, 50) [22, 11], тоді як трактування Драгоманова відповідає дійсності.

Недостатня увага до біографії Тацита, відсутність джерелознавчої та філологічної критики його творів, необізнаність вченого з окремими сучасними йому антикознавчими дослідженнями, ігнорування археологічних і епіграфічних джерел, фактичні помилки суттєво вплинули на ґрунтовність та адекватність драгомановської візії творчості римського класика. Незважаючи на ці недоліки, український вчений дав досить виважену оцінку тацитовської літературної спадщини, про що свідчить вивчення антикознавчих студій М.П. Драгоманова у контексті розвитку світової історіографії.

Потрібно визнати, що у справі філологічного та джерелознавчого аналізу творів Тацита дослідження М.П. Драгоманова не дали нічого нового. З іншого боку, антикознавець зробив значний внесок у концептуальне осмислення творчості римського класика й історичної доби, яку той описував; застосував нові методологічні підходи в аналізі праць античних авторів; зробив рішучий крок уперед у подоланні виключно позитивної оцінки тацитових творів і чіткому розмежуванні Тацита-історика, методи роботи якого були далекими від досконалості, і Тацита-письменника, видатного майстра художнього слова.

Порівняно з більшістю попередніх російськомовних досліджень тацитової спадщини праці М.П. Драгоманова, безперечно, були прогресивним явищем. Серед російських істориків першої половини XIX ст. до цієї теми зверталися Д.Л. Крюков і П.Н. Кудрявцев, що некритично ставилися до Тацита [14, 152–153; 35, 142; 36, IV]. Дисертація В.І. Модестова "Тацит и его сочинения" (опублікована у тому ж році, що й дисертація М.П. Драгоманова "Імператор Тиберій") досить ґрунтовна в плані джерелознавчого та філологічного аналізу, але автор занадто довіряє Тациту й ідеалізує римську республіку, про що писали пізніші історіографи російського антикознавства [13, 219–220; 14, 213].

Унаслідок різних, переважно позанаукових причин, на які вказує В.В. Ставнюк [2, 47, 53], праці М.П. Драгоманова майже не вплинули на подальший розвиток російської тацитології, а на Заході вони залишилися зовсім невідомими. У російській історіографії близьку до драгомановської позицію висловила лише М.Н. Дювернуа [37], але її стаття також залишилась непоміченою. У сучасній українській історіографії з висновками М.П. Драгоманова погоджується О.М. Петrenchко [5, 104, 106].

Тацитологічні студії українського антикознавця відповідали найновішим тенденціям європейської історіографії другої половини XIX ст. Критична оцінка творчості Корнелія Тацита була започаткована Г.Р. Зіверсом у праці “Tacitus und Tiberius” [30], уперше виданій у 1850 р. Протягом наступних 20 років з’явилися дослідження А. Тьєррі, Ч. Мерівеля, Т. Моммзена, А. Штара, Л. Фрейтага [31–33; 38; 39]. Позиція кожного з цих авторів мала свої особливості, але їх об’єднували недовіра до тацитовської візії історії римської імперії та визнання позитивного значення принципату для римського світу, у першу чергу для населення провінцій.

К.В. Вежбицький справедливо доводить, що поява цього напрямку в західноєвропейському антикознавстві була зумовлена світоглядними змінами у Європі середини XIX ст., передусім під впливом політичних обставин [17; 40]. Однак, на нашу думку, іншою важливою причиною був розвиток самої історичної науки, яка до середини XIX ст. удосконалила методи джерелознавчого аналізу історичних джерел достатньо, щоб з’явилися сумніви у достовірності інформації, яку подавали античні автори. Критична оцінка творчої спадщини Корнелія Тацита має своїх прихильників і опонентів у сучасній зарубіжній історіографії [5, 104; 17; 40; 41], а це значить, що погляди М.П. Драгоманова на цю проблему зберігають свою актуальність та наукову цінність.

Проведений аналіз засвідчує, що антикознавчі дослідження М.П. Драгоманова мають важливе історіографічне значення, бо є складовою наукової дискусії, яка вже понад 150 років точиться у світовій тацитології. Драгомановську візію творчості Корнелія Тацита не можна однозначно оцінити позитивно чи негативно, позаяк його праці містять як серйозні помилки, так і творчі рішення найскладніших проблем історії принципату. Методологічні, політичні, філософські погляди вченого були тими апріорними засадами, які визначали напрямки і способи дослідження тацитовської спадщини. Обмеженість такого підходу визнавав і сам видатний науковець. На думку автора, ознайомлення сучасних антикознавців із творчістю М.П. Драгоманова збагатило б уявлення про розвиток української історіографії античності, підходи до дослідження історії римської імперії і творчості Корнелія Тацита. Подальші дослідження у цьому напрямку мають, вочевидь, детальніше проаналізувати оцінку Драгомановим окремих подій, явищ та історичних постатей античної доби, методологію і методику його антикознавчих студій, їхнє місце в історії світового й українського антикознавства.

Література

1. Круглашов А. Європоцентризм Михайла Драгоманова / Анатолій Круглашов // Політика і час. – 2001. – № 11. – С. 83–90.
2. Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Укр. істор. журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.
3. Mosely Ph. E. Drahomanov and the European Conscience // Mykhaylo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings / ed. I. L. Rudnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – N.Y., 1952. – Vol. 2. – № 1 (3). – P. 1–5.
4. Слюсаренко Х. Студії М. Драгоманова з історії Риму // Драгоманівський збірник / Під заг. ред. В. Сімовича. – Прага: Сіяч, 1932. – С. 243–257.
5. Петrenchко О. Оцінка Тіберія у творчості М. Драгоманова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С. 103–107.
6. Вернадский Г.В. М.П. Драгоманов (1841–1895) // Русская историография. – Москва: Аграф, 1998.
7. Міщук Р.С. Сторінки великого життя // Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”); Упоряд. Р. С. Міщук. – К.: Либідь, 1991. – С. 605–618.
8. Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова. – К.: Наук. думка, 1965. – 128 с.
9. Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов: критико-биографический очерк. – К.: Сорабкоп, 1924.
10. Борисенко В.Й. Михайло Драгоманов як історик // Матеріали перших Міжнародних драгомановських читань: 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / Укл. Г.І. Волинка, В.П. Сергієнко, Л.Л. Макаренко; ред. В.П. Андрущенко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – Вип. 1. – С. 42–46.
11. Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2005. – 378 с.
12. Метельський Р.Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 1997.
13. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 т. – К.: ПЦ “Фолиант”, 2004. – Т. 2. – 272 с.
14. Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. – 544 с.
15. Историография античной истории: учеб. пособие / Под ред. В.И. Кузищина. – Москва: Высшая школа,

1980. – 415 с.
16. Машкин Н.А. Изучение истории Рима // Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.В. Нечкиной (отв. ред.) и др. – Москва: АН СССР, 1960. – Т. II. – С. 310–322.
 17. Вержбицкий К.В. Принципат Тиберия в трудах античных и современных историков // Развитие системы принципата при императоре Тиберии (14–37 гг. н. э.): <http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/verzhbit/>
 18. Модестов В.И. Тацит и его сочинения. Историко-литературное исследование. – Санкт-Петербург: Тип-я Н. Тиблена и комп., 1864. – 206 с.
 19. Гревс И.М. Тацит. – Москва; Ленинград: АН СССР, 1946. – 249 с.
 20. Тронский И.М. Корнелий Тацит // Тацит К. Сочинения: В 2 т. / Пер. с лат.; отв. ред. С.Л. Утченко. – Ленинград: Наука, 1969. – Т. 2. – С. 203–247.
 21. Бильбасов В. [Рец.:] Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – Ч. 1. – М. Драгоманова. Киев, 1869 // Университетские известия. – К., 1870. – № 10. – Отд. II. – Ч. IV. – С. 1–5.
 22. Диспут приват-доцента Драгоманова в заседании историко-филологического факультета университета Св. Владимира // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1870. – Ч. CXLVIII. – № 3. – Отд. IV. – С. 3–20.
 23. Зленко Г.Д. Магістерські экзамени Михайла Драгоманова // З полону літ: літературно-критичні нариси. – К.: Радян. письменник, 1989. – С. 54–57.
 24. Драгоманов М.П. Император Тиберий. – К.: Тип-я ун-та, 1864. – 112 с.
 25. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К.: Тип-я ун-та, 1869. – Ч. 1. – VIII, 417 с.
 26. Драгоманов М.П. О состоянии женщины в первый век римской империи // Университетские известия. – К., 1864. – № 5. – С. 1–33.
 27. Ананьич Б.В. Из архива И.М. Гревса // Общественная мысль в России XIX в. / Редкол.: А.Н. Цамугали (отв. ред.) и др. – Ленинград: Наука, 1986. – С. 234–241.
 28. Волинка Г.І. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова // Матеріали перших Міжнародних драгомановських читань: 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / Ред. В.П. Андрущенко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – Вип. 1. – С. 61–66.
 29. Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории // Выбранные... – С. 60–83.
 30. Sievers G.R. Tacitus und Tiberius // Studien zur Geschichte der römischen Kaiser / G. R. Sievers. – Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1870. – S. 1–105.
 31. Stahr A. Tiberius: Leben, Regierung, Charakter. – Berlin: Guttentag, 1873. – XII, 378 s.
 32. Thierry A. Tableau de empire romain depuis la fondation de Rome jusqu a la fin du gouvernement imperial en occident. – Paris, 1862. – 476 p.
 33. Merivale Ch. A History of the Romans under the Empire: in 7 vol. – London: Longman, 1862. – Vol. VII. – 622 p.
 34. Laurent F. Études sur histoire de humanite: en 18 vol. – Paris, 1864.
 35. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 т. – К.: ПЦ "Фолиант", 2004. – Т. 1. – 318 с.
 36. Кудрявцев П. Римские женщины. Исторические рассказы по Тациту. – Москва: Типография В. Готье, 1856. – VIII, 453 с.
 37. Дювернуа М.Н. Историческая объективность Тацита // Гермес. – 1908. – Т. 3. – № 18. – С. 474–479; № 19. – С. 499–503; № 20. – С. 522–527.
 38. Freytag L. Tiberius und Tacitus. – Berlin: Henschel, 1870. – VI, 371 s.
 39. Mommsen Th. Cornelius Tacitus und Cluvius Rufus // Hermes. – 1870. – Bd. IV. – S. 295–325.
 40. Вержбицкий К.В. Проблема политических преследований при раннем принципате в зарубежной историографии XX века // <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/2002-10/verzhhb.htm>
 41. Stephan Schmal, Tacitus. Studienbücher Antike, Band 14. Hildesheim: Olms, 2005. Pp. 240 // <http://bmc.brynmaur.edu/2006/2006-0116.html>

Аннотація. *Гарнага В.П. Творчество Корнелия Тацита в исследованиях М.П. Драгоманова. Рассмотрены особенности исследования и рецепции творчества Корнелия Тацита в антиковедческих работах М.П. Драгоманова. Сделано вывод, что научные работы Драгоманова соответствовали уровню развития европейской историографии античности второй половины XIX в.*

Ключевые слова: *антиковедение, историография, Римская империя, М.П. Драгоманов, Корнелий Тацит*

Summary. *Garnaga V.P. Works of Cornelius Tacitus in M.P. Drahomanov's Researches. In the article peculiarities of study and reception of Cornelius Tacitus' works in M.P. Drahomanov's classical researches are highlighted. The author concludes that Drahomanov's studies corresponded to the standart of European historiography of antiquity in the second half of the XIX century.*

Key words: *studies of antiquity, historiography, Roman empire, M.P. Drahomanov, Cornelius Tacitus*

*Надійшла до редколегії 20. 04. 2010 р.
Затверджена до друку 10.06. 2010 р.*